

АНТРОПОНІМІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ А.П. НЕПОКУПНОГО: ПОШУКИ БАЛТІЙСЬКОЇ СПАДЩИНИ

У статті розглядаються праці з антропоніміки А. П. Непокупного, у яких увага науковця зосереджується на вивченні західно- та східнобалтійського іменного спадку, його складу та функціонування на північнослов'янських територіях.

Ключові слова: антропонім, апелятив, відантропонімічний ойконім, двоскладове ім'я, балтизм.

Ономастичне поле у працях А. П. Непокупного дуже широке. У взаємопереплетенні форм та похідних тут органічно співіснують мовні одиниці різного порядку. Ніколи не ізольовані, завжди докладно паспортизовані і введені у контекст власні назви — гідроніми, топоніми, антропоніми — набували особливого статусу для науковця. Дослідження антропонімів як важливого фактора в пошуку втрачених мовних реліктів чи як промовистих свідків минулого в сучасних мовах становлять значний шар у науковій спадщині вченого.

«Ім'я — це найстисліший документ, за яким стоїть не лише життя окремої людини, а й шлях її народу в історії людства. ...Мінімальна мовна пам'ятка, яку становить ім'я людини, подібно до всієї мови, ще не є, сказати б, прямою історією народу, а швидше належить до її опосередкованих джерел, котрі ще потребують осмислення, перш ніж увійти до науки про минуле»¹, — писав А. П. Непокупний в одній зі статей.

Насамперед варто зазначити, що майже всі власне антропонімічні пошуки науковця, як і решта напрямів його діяльності, так чи інакше здійснювалися в широких просторах «балтійських» координат. Це зумовило відповідно і два основні напрями антропонімічних зацікавлень ученого — західнобалтійський (напрацювання нових знахідок у пруському та ятвязькому ономастиконах) і східнобалтійський (пошук в основному литовських рефлексій на слов'янських територіях).

Рецензія А. П. Непокупного 1969 р. на спільну доповідь М. В. Бірили та А. П. Ванагаса «Литовські елементи у білоруській ономастиці» стала своєрідним попереднім узагальненням уже виконаної власної роботи і певною декларацією подальших планів. Загалом схваливши працю як істотний доробок із вивчення топонімії литовського походження та визнаючи її як новий внесок «у балтійську антропоніміку Білорусі»², мовознавець закликає, згідно з вимога-

¹ Реєстр Війська Запорозького 1649 року.— К, 1995.— С. 568.

² *Непокупний А. П.* [Рец. на кн.]: Бірґла М. В., Ванагас А. П. Літоўскія элементы у беларускай анамастыцы.— Мінск, 1968 // Мовознавство.— 1969.— № 2.— С. 87.

ми методу, до розширення кордонів, якими обмежувалися згадані науковці в рецензованій праці: «Фактично йдеться про єдину проблему — балтійська спадщина на південь від сучасних балтійських територій. Специфіка Білорусії порівняно з Україною полягає лише у більшій питомій вазі балтизмів на всіх мовних і позамовних ... рівнях»³. І, не лишаючись голосливим, учений часто ілюструє багатий матеріал розвідки українськими паралелями, наприклад: *Борейко* (Львівської обл., Хмельницької обл.) — *Борэйка* (Міор. р-ну Вітебської обл.) — лит. *Vareika*, давньопруське *Vareyka*; *Радейко* (Львівської обл.) — *Радзейка* (Постав. р-ну Вітебської обл.) — лит. *Radeika*; *Горбуль* (Хмельницької обл.) — *Гарбуль* (Постав. р-ну Вітебської обл.) — лит. *Garbulis* та ін.⁴

І надалі А. П. Непокупний майже незмінно у своїх працях дотримується принципу винесення нового матеріалу, що має саме українську локалізацію, на розгляд світової мовознавчої спільноти, яка давно вже оперувала даними російської та білоруської мов, здебільшого оминаючи українські відповідники. У цьому виявлявся не лише «науковий патріотизм» ученого, а й розуміння існування величезної лакуни в лінгвістиці, яка може бути заповнена тільки при використанні українського матеріалу.

Докторська монографія А. П. Непокупного «Балто-північнослов'янські мовні зв'язки» 1976 р. має цілі розділи, присвячені дослідженню імен балтійського походження та їхніх похідних. Саме в цій праці науковець формулює своєрідну програму ідентифікації пруської антропонімії поза межами пруських земель, постулюючи насамперед лінгвістичний підхід до інтерпретації поняття «пруський антропонім» (від антропоніма до етносу) на відміну від Р. Траутмана, який реалізував так званий етнічний принцип (від етносу до його антропонімів). А. П. Непокупний висуває додаткові критерії, за якими намагається встановити належність імені саме західним балтам: «1) пряма вказівка на те, що носій антропоніма прусс чи ятвяг; 2) наявність у складі імені характерних рис західнобалтійських мов; 3) антропонімічний контекст, зокрема, коли даний антропонім визначається за допомогою виразніших у мовному відношенні імен його найближчих родичів; 4) територіальний фактор — місце фіксації антропоніма: безпосередньо західнобалтійські землі чи їх околиці; 5) історичні свідчення про поселення західних балтів поза їхньою первинною територією»⁵. Судячи з цих критеріїв і читаючи праці А. П. Непокупного, відзначимо, наскільки важливими для нього крім власне мовознавчих були екстралінгвальні фактори, урахування яких допомагало вченому надати науковому текстові історизму і полікультурності.

З метою віднаходження західнобалтійських реліктів науковець вважає перспективним дослідження пам'яток, датованих XVI та наступними століттями. Так він опротестовує дещо категоричну тезу Р. Траутмана (про заміщення у 2-й половині XV ст. пруського ономастикону німецьким) та Г. Герулліса (останній доводив, що вже наприкінці XV ст. пруський топонімікон усе більше уніфікується на письмі)⁶. А свою позицію вчений доводить, аналізуючи першоджерела таки XVI ст., серед яких особливо цікавим видається рукопис Н. Коперника «Заселення покинутих земель» (1516–1521 рр.), звідки мовознавець наводить цілий ряд пруських імен:

«*Glande*: 1517 р. (Вуйтово Ольштинського пов.)

³ Там же. — С. 86.

⁴ Там же.

⁵ *Непокупный А. П.* Балто-севернославянские языковые связи. — К., 1976. — С. 114.

⁶ Там же. — С. 119.

Clauke: 1518 р. (Томашково Ольштинського пов.)

Santke: 1518 р. (Монтки Ольштинського пов.)

Tewes: 1518 р. (Монтки Ольштинського пов.)

Woppe: 1517 р. (Бронсвальд Ольштинського пов.)»⁷ і т. д.

Крім цього, А. П. Непокупний справедливо зазначає, що деякі антропоніми можуть стати основою для реконструкцій апелювативів, які ще не зафіксовано безпосередньо в текстах. Яскрава тому ілюстрація — прусське ім'я *Sparwein* (1581 р., Лідзбарк-Вармінський): його у топонімізованих формах *Sparwynen* (1389 р., Вармія) і *Sporwiten* (1405 р., Самбія) ще Г. Герулліс пов'язував із лит. *sparvā* та лтс. *spārvas* 'овід', що дозволяє спробувати відновити такий апелюватив і для пруської мови⁸.

Аналізуючи антропонімікон східнобалтійського походження, Анатолій Павлович говорить про нього як про відносно пізній спадок, що виник у зв'язку із входженням слов'янських територій до Великого князівства Литовського. Щодо цих шарів антропонімів науковець вважає актуальним завдання «перш за все збору та інвентаризації з наступним вивченням їхньої ролі у новому мовному середовищі»⁹. (Таким чином учений уже не вперше формулює перспективні завдання, вирішити які самостійно йому об'єктивно не під силу; у подібних маркуваннях «темних місць» лінгвістики звучить заклик до всієї наукової громади і, зокрема, до молодого покоління мовознавців.) А. П. Непокупний акцентує увагу на проблемі розмежування східнобалтійського і західнобалтійського ономастиконів на досліджуваних територіях, встановлюючи індикатори: фонетичний (*Войшвиллович, Войшвил, з Войшвеличъ* (1567 р.) [РИБ, XXXIII, 764, 786, 798]) та лексичний (*Muszyeiko* (1565 р.), від лит. *tušeika* 'забіяка' [АЮЗР, VII(II), 278]) або ж відшукуючи прямі етнічні вказівки (наводиться приклад із опису Київського замку 1552 р., де читаємо: «*Кашътовтъ, Литвинъ, Навейко, Литвиное*» [АЮЗР, VII(1), 113])¹⁰. Особливого значення вчений надає деантропонімічній ойконімії балтійського походження, яка у великій кількості фіксується на території України, наприклад: *Домонтово село*: 1536 р., нині *Домантово* Золотоніс. р-ну Черкаської обл.); *Корибутово*: 1654 р., нині *Карабутово* Дубов'яз. р-ну Сумської обл.); *Любартово*: 1600 р., нині *Любар*, центр однойменного р-ну Житомирської обл.); *Скирманівка*: 1593 р., спалене село у Кременец. повіті Волинської губ.)¹¹ і т. д.

Саме відантропонімічні ойконіми: *Бутейки* (Сарнен. р-н, Рівненська обл.), *Ромейки* (Володимирец. р-н, Рівненська обл.), *Гердутьшико* (Путивл. р-н, Сумська обл.) із унікальними в Україні, бо власне литовськими, суфіксами *-ейки-* та *-ішки-*, на думку А. П. Непокупного, утворюють південну межу функціонування подібних дериваційних східнобалтійських моделей¹².

У 1972 р. науковець виступає в Софії на Міжнародному конгресі з вивчення ономастики з доповіддю «Балтизми в антропо- і топонімії України 17 ст.», де наголошує на дослідженні українських пам'яток для фіксації балтійських похідних. Продовження цієї думки бачимо на сторінках «Балто-північнослов'янських мовних зв'язків», де А. П. Непокупний уже подає результати ґрунтовного опрацювання «Реєстру всього Війська Запорозького 1649 р.». 70-ті ро-

⁷ Там же. — С. 116–117.

⁸ Там же. — С. 131.

⁹ Там же. — С. 146.

¹⁰ Там же. — С. 161.

¹¹ Там же. — С. 167–168.

¹² Там же. — С. 167

ки ХХ століття — це початок, можна сказати, наукового захоплення А. П. Непокупного, великої і плідної його роботи над Реєстром — роботи, що тривала понад 30 років (остання стаття, яка прямо стосувалася цієї проблематики, вийшла 2003 р.). Активно працюючи на посаді голови Української ономастичної комісії Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України, учений цілу низку наукових засідань присвячує питанням вивчення антропонімії українського козацтва на фоні етномовних контактів, у результаті чого публікується колективна монографія¹³. Науковець уважав Реєстр справжнім антропонімічним тезаурусом України 1649 р, а ще називав «словником, покладеним на карту»¹⁴. Підкріплюючи останнє, А. П. Непокупний запропонував картографування власних назв як антропонімізованих апелятивів, розглядаючи це як крок до створення лексичного атласу української мови середини XVII ст.¹⁵ Учений наголошує і на тому, що пам'ятка фіксує насамперед живомовні, а не книжні форми; їх аналіз в окремих випадках дозволяє скорегувати існуючі твердження щодо лексики староукраїнської мови. Це блискуче показано на прикладі антропонімів *Рибалка*, *Рибалченко* (у великій кількості представлених у списку запорозьких козаків), що промовисто свідчать про існування апелятива *рибалка*, який, однак, не відображений у жодному староукраїнському словнику середини XVII ст.¹⁶

Результатом дослідження Реєстру стали 14 публікацій як у вітчизняних, так і в зарубіжних виданнях (оскільки вчений оцінював характер проблематики козацтва як міжнародний): це й окремі статті, і розділи в тематичних монографіях. Зокрема, у «Міжетнічних зв'язках в українській антропонімії 17 ст.» науковець доводить наявність у списках Реєстру чималої кількості двоскладових імен балтійського походження: *Бутримь* (с. Макарівська, п. Київський), *Даргайло* (с. Чорнушинська, п. Кропивенський), *Киборенко* (с. Цибулівська, п. Уманський), *Найгарь* (с. Ситницька, п. Білоцерківський), *Гирмань* (с. Варвинська, п. Прилуцький) і т. д.¹⁷ Ці прізвищеві назви, на його думку, є доказом того, що серед запорожців були вихідці з Литви та Пруссії. А. П. Непокупний брав активну участь у перевиданні Реєстру 1995 р. як член редколегії. Однак попри всі власні дослідження вчений продовжував уважати цю пам'ятку «річчю в собі» і підготовку докладного словника за результатами перепису Війська Запорозького 1649 р. відносив «до першочергових завдань студій із історії та культури України XVII ст.»¹⁸

Не можемо хоча б коротко не згадати «ятвязьку» сторінку в науковій спадщині А. П. Непокупного. Ученого дуже цікавила проблема ятвязько-литовської антропонімічної спадковості¹⁹; він активно працював над поповненням списку

¹³ Міжетнічні зв'язки в українській антропонімії XVII ст.— К., 1989.

¹⁴ Непокупний А. «Реєстр війська Запорозького 1649 р.» як словник, покладений на карту // Українська мова.— 2001.— № 1.— С. 45.

¹⁵ Там же.— С. 35.

¹⁶ Непокупний А. Антропоним Рибитва в «Реєстре войска Запорозького 1649 г.» // Ономастické práce. Sv. 4. Sborník rozprav k sedmdesátým narozeninám univ. prof. PhDr. Ivana Luttermgera.— Praha, 2000.— S. 327–328.

¹⁷ Міжетнічні зв'язки в українській антропонімії XVII ст. — С. 61–63.

¹⁸ Непокупний А. Перепис Війська Запорозького 1649 року: від реєстру козаків до словника імен та прізвищевих назв // Реєстр війська Запорозького 1649 року. Алфавітний покажчик. Літера А. Пробний зошит.— К., 1999.— С. 7.

¹⁹ Непокупний А. П. К проблеме ятвяжско-литовской антропонимической непрерывности // XV Internationaler Kongress für Namenforschung. Resümeees der Vorträge und Mitteilungen.— Leipzig, 1984.— S. 131.

ятвязьких імен за рахунок відантропонімічної ойконімії²⁰; робив удачі спроби реконструкції повних форм двоосновних імен ятвягів²¹.

І нарешті, слід зазначити, що великий вплив на формування і розвиток наукових поглядів А. П. Непокупного мали, безсумнівно, ономастичні праці К. Буги, Г. Герулліса і Р. Траутмана. Часті посилання в статтях та монографіях — зі схваленням, подекуди з коректним запереченням, а також коментарі і доповнення до їхніх досліджень є підтвердженням цьому. Праці класиків нерідко були відправними точками для розвитку нових ідей і результативних досліджень науковця.

Прикро, що українські ономасти сьогодні не так часто залучають у своїй роботі «балтійські» напрацювання Анатолія Павловича. Гадаємо, на часі неупереджене осмислення наукової спадщини А. П. Непокупного і введення результатів його пошуків до нинішніх досліджень. Це було б також і належною даниною пам'яті про визначного українського науковця.

M. I. VAKULYCH

ANTROPONIMIC STUDIES BY A. P. NEPOKUPNYI: IN SEARCH OF THE BALTIC HERITAGE

Article deals with A. P. Nepokupnyi's anthroponymic works where the scientist's main attention is paid to investigation of West- and East Baltic name heritage, its make-up and functioning in the North Slavic territories.

Keywords: anthroponym, appellative, anthroponymic oiconym, binominal name, baltism.

²⁰ *Непокупный А. П.* Названия ятвяжских сел на -ища в галицкой части Ипатьевской летописи // Балто-славянские этноязыковые контакты.— М., 1980.— С. 169–180.

²¹ *Непокупный А. П.* К структуре кратких и реконструкции полных форм двухосновных имен ятвягов // *Baltistica*.— 1982.— Т. 18. N 1.— С. 10–17.